

Qədim türk ənənələri

Kül Tigin abidəsi

«Kül tigin» abidəsi ikinci türk xaqanlığının banisi, Çin mənbələrində Qudulu (türkcə - kutluğ, xoşbəxt, bəxtli) adlanan İltəris xaqanın kiçik oğlu - şahzadə Külün şərəfinə qoyulub (Azərbaycan elmi ədəbiyyatında onu səhvən Kül təkin adlandırlar; əsil adı Küldür, Tigin isə qədim türk dilində «şahzadə» deməkdir).

Kül Tigin 685-ci ildə anadan olmuş, 27 fevral 731-ci ildə döyüşlərdən birində aldığı ağır yaralardan vəfat etmişdir. Türk adətinə görə, qışda və yazda ölmüş adamı payızda ağaclar yarpaqlarını tökəndə, yayda və payızda ölmüş adamı isə yazda ağaclar yarpaq açanda dəfn edərtilər. Kül Tiginin dəfn edildiyi tarix mübahisəlidir. Rus alimi V.V.Radlov 731-ci il noybar ayının 1-də türk alimi H.N.Orkun isə avqust ayının 21-də dəfn edildiyini yazır. Kül Tigin igid insan olmuş, hələ əmisi Moçur (Kapa-ğan) xaqanın hakimiyyəti illərində türkdövlətinin fəthlik siyasətində və möhkəmlənməsində böyük xidmət göstərmiş, sonralar vərəsəlik haqqında türk törüsü (qanunu) pozulduqda, qardaşı Bilgə xaqanın taxta çıxmasında əsas rol oynamışdır.

Türk törüsünə görə xaqan öldükdə taxta kiçik qardaşı gəlir, ta axırıncı qardaşa qədər taxta belə sahiblik edilir. Axırıncı qardaşın vəfatından sonra xaqan taxtına birinci qardaşın (birinci xaqanın) böyük oğlu gəlir və vərəsəlik haqqı yenə də əvvəlki kimi gedir.

İltəris xaqan vəfat etdikdən sonra türk törüsünə uyğun olaraq qardaşı Mosur (xan) Kapağan xaqan adı ilə taxta çıxır. Kapağan xaqan hələ sağlığında - 699-cu ildə böyük oğlu Bögünü kiçik xaqan elan edir və onu xaqanlığın qərb hissəsinə təyin edir. xaqanlığın qərb hissəsində tarduş qəbilələri yaşayırdı, tarduşların şadı (hakimi) xaqanın vəliəhdi hesab edilirdi. Həmin dövrdə İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə (Mogilyan) tarduşların şadı idi. Kapağanın fərmanı (yarlıkı) o demək idi ki, əslində, Bilgə vəliəhlikdən məhrum edildi və xalaq öldükdən sonra taxta Bögü çıxmalı idi. Kapağanın ikinci bir yarlıkı ilə ikinci oğlu İnəl də xaqan elan edilir. Kapağan xaqan ordu ilə hərbi səfərə çıxdıqda, Ordada (qərargahda) onun yerində oğlu Bögü xaqan qalırdı. Elə bunun özü türk törüsünü pozmaq idi. 716-cı ildə Kapağan xaqan Bayırku qəbilələri üzərində qalibiyyətli yürüşdən qayıdarkən pusquya düşür, əsir tutulub edam olunur. Bu xəbər qərargaha çatan kimi Bögü özünü xaqan elan edir. Çin mənbələrinin yazdığına görə bu işdə saray əyanları da əhəmiyyətli rol oynamışdılar. Türk törüsünün belə açıq və kobud şəkildə pozulduğunu eşidən Kül Tigin qərargaha hücum edib Bögü xaqanı və İnəl xaqanı öldürür. Kapağan xaqanın müşavir və əyanlarını qırır. Saray adamlarından yalnız bir nəfəri - atasının və əmisinin vəziri Tonyukuku bağışlayır. Ona görə bağışlayır ki, Tonyukukun qızı Pofu onun qardaşı Bilgə xaqanın arvadı idi. Kapağan xaqanın sağ qalmış qohum-əqrabası və yaxın adamları, o cümlədən oğlu Motigin (Böy-tigin) və qızı Çinə qaçır. Beləliklə, Kül Tigin böyük qardaşı Bilgə xaqanı taxta çıxarır.

Kül Tigin nəinki qardaşı Bilgə xaqanın taxta çıxarılmasında, həm də dövləti idarə etməsində türk xaqanının, türk dövlətinin qüdrətinin, şöhrətinin artmasında, türklərin geniş ərazidə tənənnəsində başlıca rol oynamışdır. Bilgə xaqan minnətdarlıq əlaməti olaraq orduya rəhbərliyi Kül Tiginə tapşırmiş, onu baş sərkərdə təyin edərək yalnız dövlət işləri ilə məşğul olmuşdur. Qoşun sərkərdəsi kimi Kül Tigin böyük qəhrəmanlıqlar göstərmiş, xaqan qoşununun baş sərkərdəsi olduğu on

beş ildə (716-731) xeyli ölkə fəth etmiş, döyüşlərdən zəfərlə çıxmış və xeyli düşmən öldürmüşdür. Bunu onun məqbərəsi ətrafında qoyulan 129 - balbal - öldürdüyü adamların təsvir edən daşdan yonulmuş heykəllər də sübut etməkdədir.

Kül Tiginin şərəfinə ucaldılmış abidəyə həkk olunmuş ifadələr Bilgə xaqanın dilindən yazılmışdır. Bilgə xaqan, kiçik qardaşının, həm də özünün türk dövlətinin möhkəmlənməsi yolunda çəkdiyi zəhmətdən, türk xalqının adının, küyünün (şöhrətinin) itməməsi, yox olmaması uğrunda çalışmasından, türklərin xalq olması (yəni asılı olmaması) uğrunda apardığı mübarizədən, hərbi yürüşlərindən, qələbələrindən və şəxsi sücaətlərindən fərəhlə danışır, qardaşının vəfatına təəssüfünü və kədərləndiyini bildirir: «görən gözüüm görməz kimi, bilən biliyim bilməz kimi oldu» yazırdı. Gözünün kor qaldığını, biliyinin gücdən düşdüyünü söyləyib, heyfslənir. Dünya tarixində indiyədək heç bir hökmdar, xaqan, çar, kral, hətta adi ölümlü adam özündən həm yaşca, həm də vəzifəcə kiçik qardaşı haqqında belə səmimi, ürək-yandıran sözlər deməmişdir. Bilgə xaqan başdaşının yazılmasına, abidə kompleksinin tikilməsinə şəxsən rəhbərlik eləyib. Abidə kompleksi 732-ci il, avqust ayının 27-də hazır olmuşdur.

Kül Tigin abidəsi tilləri yonulmuş dördbücaqlı kəşik piramida şəklindədir; saf olmayan mərmərdən yonulmuşdur. Abidə özül rolunu oynayan tısbağa formalı pastamentə geydirilmişdir. Tısbağa mərmər özülün beli deşilmiş, oraya başdaşı bərkidilmişdir. Bilgə xaqanın şərəfinə abidə də Kül Tigin abidəsinin yaxınlığındadır. Abidə kompleksi tapılarkən piramida yerə yığılmış vəziyyətdə olub, sonralar yerinə taxılmışdır. Abidə kompleksinin indiki vəziyyəti bizə bəlli deyil. Türk tədqiqatçısı Məhərrəm Erkinin məlumatına görə, piramidanın hündürlüyü 3 metr 75 santimetr P.M.Melioranskinin ölçüsündə isə 3 metr 15 santimetrdir. Abidə yuxarıdan kəmərləndirilmişdir. Tısbağa mərmər özülündə tamamlanır. Bəzəyi əjdaha (əjdaha - «lü» adlanır) rəsmləridir. Şərq (enli) tərəfin üstündə xaqan damğası vardır; damğa keyik (ceyran) formalıdır. Lakin bu rəsm deyil, hündəsi cizgilərdir. Qərb (enli) üzü Çin heroqlifləri ilə Çin dilinə yazılmışdır. Çin imperatorunun adından yazılmış mətnə türk - Çin dostluğundan, Göytürk sülaləsinin Çin sarayına sədaqətindən, imperator özünün Bilgə xaqan və Kül Tiginə məhəbbətindən, Kül Tiginin igidliklərindən danışır. Çin mətninin sonunda abidənin qoyulduğu tarix göstərilir. Qalan üç tərəf (iki dar və bir enli üz) və tillərin kəşik (yonulmuş) hissəsi göytürk əlifbası ilə türk dilində yazılmışdır. Bundan başqa çin mətninin yanında da Göytürk əlifbası ilə həkk edilmiş türk mətni vardır. Şərq tərəfdə qırx, şimal və cənub tərəflərinin hərəsində Göytürk əlifbası ilə on üç sətir yazı vardır. Mətn yuxarıdan aşağıya doğru yazılmışdır və sağdan sola oxunur. Mətn iki metr 35 santimetrlik məsafədə mütənəşib, düzgün və gözəl hərfələrlə yazılmışdır.

Abidə kompleksi geniş ərazidə yerləşir. Kül Tiginin abidəsi eni 28 metr 85 santimetr, uzunluğu 67 metr 25 santimetr olan, bişmiş kərpic döşənmiş meydana yerləşir. Meydanın ətrafında dərin xəndək qazılmışdır. Kül Tiginin abidəsi meydanın şərq tərəfində, giriş qapısının yaxınındadır. Kül tiginin şərəfinə kitabənin qərbində yenə də üzü şərqə olan böyük məbəd ucalır. Məbədün iç divarlarına onun igiliklərindən bəhs edən divar rəsmləri həkk

edilmişdir. Məbədə Kül Tiginin və onun xanımının oturaq vəziyyətdə heykəlləri vardır. Kül Tigin xaqan olmasada, heykəldə onun başında tac verilib. Tacda qanadları açıq vəziyyətdə qartal təsvir edilir. Heykəldən Kül Tiginin qətiyyətli hərbi adamı olduğu qənaətinə gəlmək olar; dodaqları bir-birinə sıxılmış, boğaz əzəlləri görülmüşdür.

Qədim türk adətinə görə dəfn edilən sərkərdənin başdaşı ətrafında onun məhv etdiyi düşmənlərin daşdan kobud şəkildə yonulmuş heykəlini qoyardılar. Belə heykəl qədim türk dilində «balbal» adlanır. Bu söz uzun zaman türkoqlara qaranlıq qalmışdı. Nəhayət, akademik V.V.Radlov qırğız dilində bu sözə təsadüf etmiş və onu rus dilinə «kamennaya baba» kimi tərcümə etmişdir. Mərhum sərkərdə sağlığında nə qədər düşmən öldürmüşsə, başdaşı ətrafında bir o qədər balbal qoyardılar. Kül Tigin abidəsində balballar bir-birindən üç-beş metr aralı olmaqla iki istiqamətdə 4,5 km məsafədə uzanır. Balbalların sayından aydın olur ki, Kül Tigin 129 düşməni qənaət qəltan etmişdir. Abidə kompleksi və məqbərənin inşasında türk və çin sənətkarları bərabər çalışmışlar. Abidənin türk mətnini Bilgə xaqanın dilindən onun kiçik qohumu (qədim türk dilindəki ATI sözünü Azərbaycan dilinə «qardaşoğlu», «nəvə», «kiçik qohum» kimi tərcümə etmək olar) Yollığ tigin hazırlamış və iyirmi gün ərzində «bitik daşa» həkk etmişdir. Kül Tigin abidəsi Monqolustanda Kokşin-Orxon rayonunda Orxan çayı hövzəsində, onun qolları Tola və Hala çayları arasında Saydam gölü yaxınlığında, Erdeni Tozu budda monastrından 60 km şimalda tapılmışdır. Abidəni 1889-cu ildə rus tədqiqatçısı N.M.Yadrintsev kəşf etmişdir; mətn ilk dəfə 1892-ci ildə estampajda atlas şəklində transkripsiyasız və tərcüməsiz nəşr olunmuşdur. 1899-cu ildə Kül Tigin abidəsi mətninin rus dilinə ilk tərcüməsini və fikrimizcə indiyədək ən mükəmməl nəşrini həyatdan erkən getmiş istedadlı rus alimi P.M.Melioranski etmişdir. Son zamanlar Kül Tigin abidəsi ya faksimilə ilə, ya da faksimilsiz transkripsiya və ya rus, ya da müxtəlif dillərdə nəşr edilmişdir. Bunlardan qazax dilçisi Q.Aydarovun bir neçə nəşrini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Kül Tigin abidəsini Azərbaycan dilinə ilk dəfə Göytürk əlifbası ilə mətn, transkripsiya və tərcümə şəklində Ə.C.Şükürov və A.M.Məhərrəmov etmişlər. (Qədim türk yazılı abidələrinin dili «Bakı, 1976»). Bu abidənin Azərbaycan dilində yeni və daha mükəmməl nəşri hazırda çap prosesindədir.

05.08.1992



*Əbülfəz RƏCƏBLİ,
filologiya elmləri doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin
professor*